

دانشگاه پیام نور

تاریخ و ادبیات شفاهی و محلی

دکتر علی اکبر خاصه دکتر سعید غفاری

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه ملی، که یک واجب دینی است.^۱

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه مطالعه هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز هفته کتاب ۷۲/۱۰/۴

سوره‌ای که بر آن فرستاده عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	۴۰
فصل اول. تاریخ شفاهی: تعاریف، هدف‌ها و تاریخچه.....	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری.....	۱
مقدمه.....	۱
۱-۱ تاریخ از نوع شفاهی آن.....	۲
۲-۱ تعاریف رایج تاریخ شفاهی.....	۷
۳-۱ خاطره‌گویی و تاریخ شفاهی.....	۱۳
۴-۱ سنت شفاهی و تاریخ شفاهی.....	۱۴
۵-۱ سؤالات رایج درباره تاریخ شفاهی.....	۱۷
۶-۱ تاریخ شفاهی در ایران.....	۳۰
۷-۱ آنالوگ در برابر دیجیتال.....	۳۸
۸-۱ فراهم‌آوری منابع تاریخ شفاهی در مراکز آرشیوی.....	۴۰
خلاصه فصل اول.....	۴۳
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول.....	۴۳
خودآزمایی تشریحی فصل اول.....	۴۴
فصل دوم. مراحل انجام طرح تاریخ شفاهی.....	۴۵
هدف کلی	۴۵
هدف‌های یادگیری.....	۴۵
مقدمه.....	۴۵

۴۸	۱-۲ فرایند پنج گانه زاسمن.....
۴۹	۱-۱-۲ آماده سازی.....
۵۰	۲-۱-۲ آموزش.....
۵۲	۳-۱-۲ مصاحبه.....
۵۶	۴-۱-۲ تهیه آرشيو.....
۵۸	۵-۱-۲ بررسی و درک کامل.....
۵۹	خلاصه فصل دوم.....
۶۰	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل دوم.....
۶۰	خودآزمایی تشریحی فصل دوم.....
۶۱	فصل سوم. مصاحبه و چارچوب آن در طرح تاریخ شفاهی.....
۶۱	هدف کلی.....
۶۱	هدف های یادگیری.....
۶۱	مقدمه.....
۶۲	۱-۳ تدارک مصاحبه.....
۶۳	۲-۳ تماس با راویان.....
۶۴	۳-۳ فرایند مصاحبه.....
۶۸	۴-۳ رابطه مصاحبه کننده با راوی.....
۷۱	۵-۳ جنبه های اخلاقی و قانونی در مصاحبه.....
۷۸	۶-۳ کاربرد عکس در تاریخ شفاهی.....
۸۱	خلاصه فصل سوم.....
۸۱	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل سوم.....
۸۲	خودآزمایی تشریحی فصل سوم.....
۸۳	فصل چهارم. فرایندهای پس از مصاحبه.....
۸۳	هدف کلی.....
۸۳	هدف های یادگیری.....
۸۳	مقدمه.....
۸۴	۱-۴ پیاده سازی.....
۸۷	۲-۴ تجزیه و تحلیل داده ها.....
۸۸	۳-۴ نوشتن گزارش.....
۹۰	۴-۴ فهرست نویسی منابع تاریخ شفاهی.....
۹۵	۱-۴-۴ مفاهیم فهرست نویسی.....
۹۵	۱-۴-۴ ساختار فهرست.....
۹۷	۲-۴-۴ واژگان استاندارد.....
۹۸	۲-۴-۴ فهرست نویسی در عمل.....

۴-۵ جایگزین‌های فهرست‌نویسی.....	۱۰۱
۴-۶ سخن پایانی.....	۱۰۲
خلاصه فصل چهارم.....	۱۰۳
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....	۱۰۴
خودآزمایی تشریحی فصل چهارم.....	۱۰۴
فصل پنجم. تاریخ شفاهی در بستر وب.....	۱۰۵
هدف کلی.....	۱۰۵
هدف‌های یادگیری.....	۱۰۵
مقدمه.....	۱۰۵
۵-۱ مزایای اینترنت برای تاریخ شفاهی.....	۱۰۶
۵-۲ نمونه‌هایی از طرح‌های تاریخ شفاهی با دسترسی آنلاین.....	۱۰۹
۵-۳ ضرورت وجود وب‌سایت برای پروژه تاریخ شفاهی.....	۱۱۰
۵-۴ بارگذاری مصاحبه‌ها بر روی وب‌سایت.....	۱۱۱
۵-۵ نیاز به ایجاد رونوشت با وجود صدا و فیلم در وب‌سایت.....	۱۱۴
۵-۶ انواع منابع تاریخ شفاهی قابل دسترس به صورت آنلاین.....	۱۱۵
۵-۷ منابع تاریخ شفاهی پردازش‌شده و دسترسی به آن‌ها.....	۱۱۶
خلاصه فصل پنجم.....	۱۱۸
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم.....	۱۱۹
خودآزمایی تشریحی فصل پنجم.....	۱۱۹
فصل ششم. نگاهی به پژوهش‌های تاریخ شفاهی از ابتدا تاکنون.....	۱۲۱
هدف کلی.....	۱۲۱
هدف‌های یادگیری.....	۱۲۱
مقدمه.....	۱۲۱
۶-۱ پژوهش‌های تاریخ شفاهی از ابتدا تاکنون.....	۱۲۲
۶-۲ خاستگاه‌های تاریخ شفاهی.....	۱۲۶
خلاصه فصل ششم.....	۱۲۷
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم.....	۱۲۷
خودآزمایی تشریحی فصل ششم.....	۱۲۸
فصل هفتم. ادبیات شفاهی.....	۱۲۹
هدف کلی.....	۱۲۹
هدف‌های یادگیری.....	۱۲۹
مقدمه.....	۱۲۹
۷-۱ نقش ادبیات شفاهی در تاریخ شفاهی.....	۱۳۰

۱۳۰	۱-۷-۱ روایت کودکی یک سرزمین.....
۱۳۲	۱-۷-۲ فرهنگ مردم و ادبیات کودکان.....
۱۳۵	۲-۷-۲ لالایی.....
۱۳۶	۳-۷-۲ ترانه.....
۱۳۷	۴-۷-۲ مثل و ترانه-مثل.....
۱۳۷	۵-۷-۲ چیستان.....
۱۳۸	۶-۷-۲ لطیفه.....
۱۳۸	۷-۷-۲ افسانه‌ها و روایت‌های عامیانه.....
۱۳۹	۱-۷-۷ افسانه اساطیری-دینی (روایت عامیانه).....
۱۳۹	۲-۷-۷ افسانه حماسی (روایت عامیانه).....
۱۴۰	۳-۷-۷ افسانه مناسبتی.....
۱۴۰	۴-۷-۷ افسانه جانوری.....
۱۴۰	۵-۷-۷ افسانه تکرارپذیر.....
۱۴۰	۶-۷-۷ افسانه پریان یا روان‌شناختی.....
۱۴۱	۷-۷-۷ افسانه جبرانی.....
۱۴۱	۸-۷-۷ افسانه معیشتی.....
۱۴۱	۹-۷-۷ افسانه عدالتی.....
۱۴۱	۱۰-۷-۷ افسانه تربیتی.....
۱۴۱	۱۱-۷-۷ افسانه رقابتی.....
۱۴۲	۱۲-۷-۷ افسانه شخصیتی.....
۱۴۲	۱۳-۷-۷ افسانه سحرآمیز.....
۱۴۲	۱۴-۷-۷ افسانه طنز.....
۱۴۳	۸-۷-۸ ادبیات و کودکان در تاریخ شفاهی.....
۱۴۶	خلاصه فصل هفتم.....
۱۴۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل هفتم.....
۱۴۸	خودآزمایی تشریحی فصل هفتم.....
۱۴۹	پاسخنامه.....
۱۵۱	منابع.....

پیشگفتار

تاریخ شفاهی از مباحثی است که علی‌رغم قدمت نسبی و اهمیت آن در غرب، در داخل کشور آنچنان که باید مورد توجه قرار نگرفته است. با این حال، در دو دهه اخیر بیش از پیش توانسته است نظر پژوهشگران و علاقه‌مندان را به خود جلب نماید.

درس «تاریخ و ادبیات شفاهی و محلی» یکی از دروس مهم مقطع کارشناسی‌ارشد رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی گرایش مطالعات کتابخانه‌های عمومی به‌شمار می‌رود. وجود چنین درسی باعث می‌شود که دانشجویان این گرایش از یک سو به اهمیت فراهم‌آوری، سازمان‌دهی، دسترس‌پذیری، و نگهداری طرح‌های تاریخ شفاهی (به‌ویژه از نوع محلی) در کتابخانه‌های عمومی پی ببرند، و از سوی دیگر، با چگونگی انجام یک طرح تاریخ شفاهی آشنا شوند.

با توجه به مطالب فوق، در این کتاب سعی شده است به‌طور اجمالی و نسبتاً جامع به برخی از مهم‌ترین مباحث موجود در تاریخ شفاهی پرداخته شود. مطالب کتاب در قالب هفت فصل ارائه شده است. در فصل اول تعریف و تاریخچه تاریخ شفاهی بیان شده است، تفاوت تاریخ شفاهی با خاطره‌گویی و سنت شفاهی ذکر شده است و تاریخ شفاهی در ایران مورد بحث قرار گرفته است. مراحل انجام یک طرح تاریخ شفاهی مبحث اصلی فصل دوم کتاب را تشکیل می‌دهد. در فصل سوم، مصاحبه و چارچوب آن در طرح تاریخ شفاهی تشریح و سعی شده است بینش نسبتاً جامعی پیرامون مواردی که باید پیش، حین، و پس از مصاحبه رعایت شود ارائه گردد. در فصل چهارم، مباحث

مربوط به پیاده‌سازی، تجزیه و تحلیل داده‌ها، نوشتن گزارش، و فهرست‌نویسی منابع تاریخ شفاهی مطرح شده است. وب و تأثیراتش در قسمت‌های مختلف یک طرح تاریخ شفاهی موضوع فصل پنج را به خود اختصاص داده است. در فصل شش، با استفاده از فنون علم‌سنجی سعی شده است دید نسبتاً جامعی به علاقه‌مندان این حوزه ارائه شود. و در فصل هفت نیز ادبیات شفاهی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. به‌طور کلی انتظار می‌رود دانشجویان پس از مطالعه این کتاب بتوانند با اصلی‌ترین مباحث مطرح در طرح‌های تاریخ شفاهی آشنا شوند و قادر به مدیریت این طرح‌ها در کتابخانه از یک سو، و اجرای یک طرح تاریخ شفاهی از دیگر سو باشند. امید است مطالب این کتاب برای دانشجویان گرامی مفید واقع شود.

علی‌اکبر خاصه/سعید غفاری

فصل اول

تاریخ شفاهی: تعاریف، هدف‌ها و تاریخچه

هدف کلی

هدف کلی این فصل، آشنایی با مفاهیم مقدماتی تاریخ شفاهی است.

هدف‌های یادگیری

- پس از مطالعه این فصل، شما باید بتوانید:
۱. تعریف جامعی از تاریخ شفاهی ارائه کنید.
 ۲. تاریخچه طرح‌های تاریخ شفاهی را توضیح دهید.
 ۳. نقاط تمایز تاریخ شفاهی از خاطره‌گویی و سنت شفاهی را بیان کنید.
 ۴. وضعیت ایران در مطالعات تاریخ شفاهی را تشریح کنید.
 ۵. مزایا و معایب هر یک از قالب‌های آنالوگ و دیجیتال را بدانید.

مقدمه

پیش از هر چیزی لازم است با مبانی اولیه از قبیل تعاریف، هدف‌ها، و تاریخچه تاریخ شفاهی آشنا شد. به همین دلیل، در فصل آغازین کتاب سعی شده است تعریف و تاریخچه نسبتاً جامعی از تاریخ شفاهی بیان شود و تفاوت تاریخ شفاهی با خاطره‌گویی و سنت شفاهی تشریح شود. همچنین مزایا و معایب قالب‌های آنالوگ و دیجیتال معرفی می‌شود. وضعیت ایران در تاریخ شفاهی نیز بخش دیگری از فصل حاضر را تشکیل می‌دهد.

۱-۱ تاریخ از نوع شفاهی آن

تاریخ به عنوان ابتدایی ترین دانش و آگاهی فردی و جمعی، از ابتدا، از جایگاه والایی برخوردار بوده و از عوامل مختلفی تأثیر پذیرفته است. یکی از عواملی که بر روند تاریخ، تاریخی گری، تاریخ داری و تاریخی بودن تأثیر مستقیم و مهمی داشته است، سنت شفاهی و حاکمیت فرهنگ شفاهی می باشد. این نکته بدان معناست که فرهنگ شفاهی موجب توجه به تاریخ و سرگذشت خود و حفظ آن و آگاهی از حضور و نقش خود در تاریخ شده است (نورائی و دیگران، ۱۳۸۹)؛ به طوری که هر چه تحقیقات تاریخی به حوزه های تاریخ اجتماعی و مردم نزدیک تر باشد، ارزش منابع شفاهی به علت ماهیت عمومی آن ملموس تر خواهد بود (حسن آبادی، ۱۳۹۰).

ما در زمانی زندگی می کنیم که تاریخ زندگی مان با مستندات دیجیتالی اشباع شده است؛ بنابراین، همان طور که مارگارت مک میلان اظهار داشت که «تاریخ این روزها بسیار رواج یافته است»، تاریخ شفاهی نیز بیش از پیش به بخشی از دل بستگی های اجتماعی روزانه مان تبدیل شده است (مک میلان^۱، ۲۰۰۸). این نوع دل بستگی ها و مستندسازی ها چنان اهمیتی یافته است که مورخان شفاهی برنده جوایز مختلفی، از جمله جایزه نوبل شوند. به عنوان مثال، در سال ۲۰۱۵، سوتلانا الکسیویچ^۲، یکی از مورخان شفاهی نامی اهل بلاروس، به خاطر کتابش تحت عنوان *زمان دست دوم*^۳ برنده جایزه نوبل ادبیات شد. داوران او را برای آنچه که به عنوان گزارش تاریخ شفاهی از شوروی بعد از جنگ جهانی دوم روایت می کند، تحسین کردند. روایت های این کتاب مربوط به انسان هایی است که در زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی زیسته اند. الکسیویچ در این کتاب با افراد متعددی از قشرها، نژادها و طبقات مختلف درباره تأثیر فروپاشی حرف می زند. او بدون هیچ پیش داوری، صرفاً روایات افراد مختلف را منتقل می کند. این اولین بار بود که به یک کتاب تاریخ شفاهی چنین جایزه ای اهدا می شد. این واقعیت هنوز هم باقی مانده است که تاریخ شفاهی با ساختار فرهنگ درهم تنیده است؛ زیرا مردم با این ایده که «داستان همگانی مهم است» ارتباط می گیرند. همان طور که پل تامپسون^۴ (۲۰۰۰) یادآوری می کند، این تا حدودی بدان خاطر است که تاریخ شفاهی

1. MacMillan

2. Svetlana Alexievich

3. Secondhand time

4. Paul Thompson

«تاریخی است که حول مردم ساخته شده است»؛ جایی که روایت‌های تاریخی گذشته از درون اجتماع بیرون کشیده شده است (لولین^۱ و دیگران، ۲۰۱۷).

تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ است که به شرح و شناسایی وقایع، رویدادها و حوادث تاریخی براساس دیدگاه‌ها، شنیده‌های شاهدان و ناظران و مهم‌تر از همه براساس عملکرد و اقدامات فعالان یک ماجرا از طریق ضبط و ثبت و با وسایل و تجهیزات صوتی و تصویری می‌پردازد (آقایی، ۱۳۸۷). این تاریخ مجموعه‌ای منظمی از اظهارات افراد زنده در مورد تجربیات و روایت زنده‌ای از رویدادهای تاریخ است که آنان در بطن آن‌ها حضور داشته‌اند. نوع تحقیق در تاریخ شفاهی از نوع تحقیق کیفی است و ابزار گردآوری اطلاعات در این روش، مصاحبه است؛ مصاحبه‌ای که از طریق آن بتوان عقاید و آرای گوناگون را ضبط و جمع‌آوری کرد (توکلی، ۱۳۸۹). تاریخ‌نگاران از تاریخ شفاهی برای پر کردن خلأهای اطلاعات تاریخی‌شان استفاده می‌کنند و خلأهای سندهای موجود را با تاریخ شفاهی که معمولاً به‌صورت مصاحبه با فردی است که در آن ماجرا حضور داشته است، پر می‌کنند. اگر در جمع‌آوری این اطلاعات سهل‌انگاری شود، خسارت جبران‌نشده‌ای خواهیم دید؛ زیرا این افراد داری سن بالایی می‌باشند و با از بین رفتن حافظه ما و اطلاعاتی را که برای پر کردن خلأهای اسناد داشتیم از دست خواهیم داد. از این رو، اسناد شفاهی مهم‌ترین و اصلی‌ترین مواد مراکز تاریخ شفاهی به‌شمار می‌روند (فرشید، ۱۳۹۳).

غور در تاریخ شفاهی یک عمل سیاسی، اخلاقی و معنوی است. در دهه ۱۹۷۰، مورخان اجتماعی از پتانسیل تاریخ شفاهی به‌عنوان روشی برای آشکار کردن رخدادهای «پنهان از تاریخ» متنفع شدند. تاریخ شفاهی راویان سنتی تاریخ را به چالش کشیده است؛ زیرا تمرکزش بر زندگی روزمره مردم عادی است، نه اعمال خارق‌العاده افراد مشهور. از آن زمان به بعد، عمل‌گرایان درباره ارتباط بین مورخ حرفه‌ای و شرکت‌کنندگان طرح‌های تاریخ شفاهی و همچنین نحوه تأثیر آن‌ها بر تاریخ شفاهی بحث‌های زیادی انجام داده‌اند (فروند و دیگران، ۲۰۱۵).

تاریخ شفاهی در دهه ۱۹۶۰ به‌عنوان ابزاری اساسی برای مورخان اجتماعی و برای افشای صدای کسانی که زندگی آنان توسط مورخان نادیده گرفته شده یا به فراموشی

سپرده شده بود، مورد اقبال دانشگاهیان قرار گرفت؛ به‌ویژه طبقه کارگری، اقلیت‌های نژادی و قومی، زنان و اقلیت‌های سیاسی (گریل^۱، ۲۰۰۷). امروزه، تاریخ شفاهی بیش از پیش رواج یافته است؛ به‌طوری‌که در برخی کشورها نه تنها انجمن‌های تاریخ شفاهی به‌وجود آمده است، بلکه حوزه‌های غیردانشگاهی و مؤسسات خصوصی نیز به این کار می‌پردازند و حتی در برخی کشورها، نظیر کانادا مؤسسه‌های خصوصی نحوه انجام مصاحبه تاریخ شفاهی را به کودکان مدارس آموزش می‌دهند (سبزی‌پور و فدایی، ۱۳۸۷). باوجود اینکه در عصر کنونی وسایل و ابزارهای متنوعی برای ثبت رخدادهای وقایع تاریخی وجود دارد، ممکن است در جهان حوادثی روی دهد که هیچ یک از این ابزارها برای ثبت این رخدادهای کارا نباشند؛ در این صورت، تنها کسانی برای ما مستند خواهند بود که در آن حادثه و واقعه حضور فیزیکی داشته‌اند و برای ثبت وقایعی که هیچ یک از ابزارها نتوانسته است آن‌ها را ثبت کند، ناچار هستیم فقط به تاریخ شفاهی متوسل شویم (یاری‌اندریان، ۱۳۹۶). البته ذکر این نکته ضروری است که بیشتر پروژه‌های تاریخ شفاهی با هدف تکمیل کردن یا افزودن بر اطلاعات کتبی انجام می‌شود؛ زیرا نوشته و صوت معمولاً با یکدیگر مرتبط هستند و نه در تقابل یکدیگر (تراور^۲، ۲۰۱۱). با این حال، طرح‌های تاریخ شفاهی همچنین می‌توانند مطالب پژوهشی اولیه را در صورت نبود شواهد کتبی فراهم کنند (لانگلوئیز^۳، ۱۹۷۴). استیونسون^۴ (۱۹۹۸) که محقق مطالعات بومی است، از مورخینی که از احترام به تاریخ شفاهی امتناع می‌کنند و فقط به اسناد کتبی تکیه دارند، انتقاد کرده است. او استدلال می‌کند که آنان از آنچه نمی‌فهمند می‌ترسند و از این رو، صداهای دیگری را که خارج از فهمشان باشد، به‌عنوان بیگانه می‌نگرند. او از مورخان سنتی انتقاد کرده است که بدون شنیدن تجربه اقوام خود سخن گفته‌اند: «بخش بزرگی از تحقیقات خودم این سؤال را مطرح می‌کند که چرا بسیاری از مورخان آموزش‌دیده سنتی، به‌طور خودآگاه یا ناخودآگاه، معتقدند که می‌توانند داستان‌های تجربیات افراد را بدون گفت‌وگو با آنان بگویند یا ارزش‌گذاری کنند. چگونه می‌توانند تصور کنند که تاریخ‌های ما را ارائه می‌کنند، بدون اینکه داستان ما را بشنوند» (فرونند و دیگران، ۲۰۱۵).

اهمیت توجه به تاریخ شفاهی در مطالعات تاریخی در این است که بسیاری از اطلاعات تاریخی ارزشمند در حافظه‌ها و سینه‌های شاهدان، ناظران و فعالان واقعه‌های تاریخی نهفته‌اند و در اغلب موارد، این اطلاعات در هیچ سند مکتوبی ثبت نشده است. به همین دلیل، گردآوری آن‌ها از طریق مصاحبه و نگهداری آن‌ها در قالب آرشیو شفاهی، به‌طور یقین در تاریخ‌نگاری مؤثر خواهد بود و تا حد زیادی پایایی آن را تضمین خواهد کرد (احمدی، ۱۳۹۴)؛ بنابراین، ویژگی برجسته تاریخ شفاهی در مقایسه با تاریخ‌نگاری مبتنی بر اسناد و گزارش‌های رسمی، ضبط و ترسیم ویژگی‌های روان‌شناختی و ارائه تصویری کم‌وبیش زنده براساس تجربیات مستقیم و غیرمستقیم افراد است. در این شیوه، ثبت حوادث به‌واسطه درج آهنگ و زیر و بم صدا و ظرایف کلامی به‌گونه‌ای است که عواطف و احساسات اشخاص را بازنمایاند و این‌گونه تجربیات آنان با گزارش‌های تاریخی تلفیق می‌شود (توکلی، ۱۳۹۶). به بیان دیگر، حجم وسیعی از اطلاعات تاریخی هرگز به نسل‌های بعدی منتقل نمی‌شود و همواره و در هر زمان انبوهی از اطلاعات بالارزش در سینه‌های افراد مطلع مدفون می‌شود. از ویژگی‌های تاریخ شفاهی ارتباط با مردم عادی، گروه‌ها، حوادث، روش‌های زندگی و مهاجرت‌هایی است که به‌دلیل بی‌سوادی، ممانعت دولت‌ها، سهل‌انگاری‌ها و یا فشارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی درباره آن‌ها نوشته‌ای به‌جا نمانده است (بخشی، ۱۳۹۷).

منشأ علمی تاریخ شفاهی مدرن اغلب به برنامه‌ای بازمی‌گردد که در سال ۱۹۴۸ توسط روزنامه‌نگار و مورخ شفاهی آمریکای شمالی، آلن نوینز^۱ در دانشگاه کلمبیا آغاز شد. برداشت نوینز از تاریخ شفاهی در اصل یک برداشت آرشیوی و هدف آن ثبت و استفاده از افکار دیگران و خاطرات سیاستمداران، قضات و بازرگانان پیشرو بود: «آمریکایی‌های در قید حیات که زندگی قابل‌توجهی داشته‌اند؛ البته اینکه قابل‌توجه بودن را چگونه تعیین کنیم و این قابل‌توجه بودن کجای جامعه قرار می‌گیرد، خود محل اختلاف نظر است؛ با این حال، همه مصاحبه‌های تاریخ شفاهی روی نخبگان متمرکز نشده‌اند. در ایالات متحده، ضبط صداها و داستان‌های زندگی افراد کمتر مشهور و کمتر قدرتمند در نیمه اول قرن بیستم باعث تأثیرگذاری بر توسعه و رواج تاریخ شفاهی شد. در انگلستان و دیگر نقاط اروپا (به‌طور خاص در اسکاتلندیناوی)، تاریخ شفاهی در دهه ۱۹۶۰ و دهه ۱۹۷۰ رشد کرد و از ریشه آن در تاریخ محلی و مطالعات فولکلوریک به

عملی تبدیل شد که عمدتاً بر مباحثی نظیر تاریخ کارگری، جنبش زنان و جنبش‌های حقوق مدنی تمرکز داشت و به‌نوعی به دنبال «کشف» تاریخ‌های پنهان بود (نیهان و فلین^۱، ۲۰۱۶). برخلاف رویهٔ ایالات‌متحده که تمرکزش بیشتر بر نخبگان یا متخصصان بود، رویکرد غالب تاریخ شفاهی در بریتانیا بیشتر بر افراد عادی، پایین‌دست و حاشیه‌ای متمرکز بود (اسمیت^۲، ۲۰۱۴).

روش تاریخ شفاهی با اختراع ضبط‌صوت قابل حمل در اواسط قرن بیستم تحولی عمیق یافت (نورائی و دیگران، ۱۳۸۹). از زمانی که دستگاه‌های ضبط قادر به ضبط صدای باکیفیت شدند و حمل و استفادهٔ آن‌ها ساده‌تر شد و در قیمت‌هایی منطقی در دسترس قرار گرفتند، تاریخ شفاهی مدرن توسعه یافت. تولید دستگاه ضبط نوار کاست برای گسترش تمرین تاریخ شفاهی در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ از عوامل حیاتی به‌شمار می‌رفت. سهولت دستیابی به ضبط‌های دیجیتالی با کیفیت بالا (از سال ۲۰۰۰ به بعد) نیز به همان اندازه حیاتی بود و فرایند ضبط و اشاعه و همچنین استفاده را تسهیل کرد (پرکس^۳، ۲۰۱۱).

همان‌طور که می‌دانیم، هدف اصلی از تولید منابع اطلاعاتی، مورد استفاده قرار گرفتن آن‌ها توسط نیازمندان اطلاعات است. در غیر این صورت، تولید اطلاعات کاری بیهوده خواهد بود. اسناد تاریخ شفاهی نیز به‌عنوان منبع اطلاعاتی از این قاعده مستثنا نیست. یکی از مهم‌ترین وظایف مورخان و آنان که در کار تولید تاریخ شفاهی دست دارند این است که منابع شفاهی تولیدشده را در اختیار علاقه‌مندان این اطلاعات بگذارند. اینکه مورخان بخواهند منابع شفاهی تولیدشده را در انحصار خود نگه دارند و دیگران را از این منابع محروم سازند، خلاف اخلاق حرفه‌ای خواهد بود. از طرفی، ماهیت کار تاریخ‌نگاری به‌گونه‌ای است که هدفش مطلع ساختن دیگران از وقایع گذشته است تا با شناخت کامل از آنچه روی داده است، به قضاوت وقایع بپردازند و علل و ریشه‌های مسائل امروزی را شناسایی کنند. البته، این به معنای نفی مسئلهٔ امانتداری در روایت‌های مصاحبه‌شوندگان نیست؛ بلکه مورخ وظیفه دارد برنامهٔ منسجم و جامعی برای دسترسی به منابع شفاهی تدوین کند؛ به‌طوری‌که همهٔ مسائل مربوط به مصاحبه‌ها را در آن بگنجانند (طاهری، ۱۳۹۶).

۲-۱ تعاریف رایج تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی حوزه‌ای وسیع، پویا و میان‌رشته‌ای بوده و همواره در آن خلاقیت‌های زیادی به چشم می‌خورد. به همین دلیل نمی‌توان تعریفی جامع و مانع برای آن ارائه کرد؛ بنابراین، هر قاعده‌ای که در تاریخ شفاهی وجود داشته باشد، استثناهایی نیز در آن وجود دارد. در این حوزه مطالعاتی، همواره مصاحبه‌گرانی خلاق و دارای ایده‌های جدید وجود دارند و دائماً نگرش‌های خود را توسعه می‌دهند (ریچی، ۱۳۹۱).

به بیان ساده، تاریخ شفاهی یکی از روش‌های کشف حقایق مربوط به رخدادهای نه‌چندان دور است که در آن، اطلاعات در قالب دست‌اول از افرادی به‌دست می‌آید که به شکلی در این رخدادهای شرکت داشته، حاضر بوده، یا آن‌ها را مشاهده کرده‌اند. در تاریخ شفاهی، این نوع اطلاعات از طریق مصاحبه‌ای اصولی و ضبط و پیاده‌سازی آن به‌دست می‌آید. فرآورده‌نهایی یک طرح تاریخ شفاهی که هم شامل فایل صوتی یا تصویری مصاحبه‌ها و هم شامل متن پیاده‌شده مصاحبه‌هاست، معمولاً باید در مراکز آرشیو یا کتابخانه‌ها سازمان‌دهی شود و در دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار گیرد.

کار مورخ شفاهی یافتن حلقه‌ها و جهان‌های گم‌شده در عرصه‌های مختلف تاریخ است. در این حلقه‌های مفقوده و عوالم گم‌شده، زنجیره‌های به‌هم‌پیوسته یا گسسته‌ای از آمال و آرزوها، هدف‌ها، دغدغه‌ها، نیات، رفتار و ... وجود دارند که در اکثر موارد در اسناد رسمی داخل نمی‌شوند و بنابراین، گوشه‌هایی از تاریخ ناگفته و پنهان را تشکیل می‌دهند. با این توصیف، کار مورخ شفاهی کشف، بازآفرینی، بازیابی و بازسازی وقایع گذشته است (قربانی، ۱۳۸۳). کسانی که در حوزه تاریخ شفاهی مطالعه کرده‌اند، متوجه خواهند شد که این اصطلاح با توجه به بافتار، دوره تاریخی و هدف پژوهشگر دارای معانی مختلفی است. برای بعضی از مردم، این اصطلاح دانش مربوط به گذشته‌ای را نشان می‌دهد که به‌واسطه نقل‌قول از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است. برای دیگران، این اصطلاح به معنی عمل ضبط، بایگانی، و تجزیه و تحلیل شهادت شاهدان عینی و تاریخچه زندگی است. بعضی از آن برای ابزاری برای فعالیت‌های سیاسی، انتشار دانش یا برای افزایش آگاهی استفاده می‌کنند. برای بسیاری دیگر هم یک جنبش اجتماعی جهانی جهت برقراری دموکراسی در تاریخ است؛ یعنی برای ساختن تاریخ گفتاری و نوشتاری به‌صورت فراگیرتر. در این دیدگاه، تاریخ

شفاهی ابزاری قدرتمند برای به چالش کشیدن مردم در کشف و ساختن تاریخ و همچنین ارزیابی انتقادی از چگونگی خلق داستان‌های مربوط به گذشته است. به‌طور کلی، در یک چارچوب فراگیر برای تفکر دربارهٔ روش‌های مورد استفاده در تاریخ شفاهی، می‌توان تاریخ شفاهی را در قالب یکی از روش‌های زیر قلمداد نمود: روشی برای خلق منابع تاریخی (روش‌شناسی)؛ روشی برای استفاده و درک آنچه از شاهد عینی می‌آموزیم (تفسیر)؛ روشی برای بایگانی و ارائه خاطرات گذشته فردی و جمعی مشترک ما (حفاظت و ارائه)؛ و روشی برای انتشار دانش و افزایش آگاهی از بی‌عدالتی‌ها و نابرابری‌های گذشته و حال (حمایت) (فروند و دیگران، ۲۰۱۵).

تاریخ شفاهی روشی علمی با استفاده از سازوکار مصاحبه برای جمع‌آوری گفته‌ها و نکته‌های مغفول در تاریخ مکتوب است. تاریخ شفاهی تنها به ثبت خاطراتی می‌پردازد که مصاحبه‌شونده شخصاً در طول زندگی خود تجربه کرده است؛ بنابراین، حتی روایاتی را که یک قوم در حافظهٔ جمعی خود دارند، نمی‌توان تاریخ شفاهی تلقی کرد (نورائی و دیگران، ۱۳۸۹).

تعاریف زیادی از سوی متخصصان تاریخ شفاهی در مورد معنا و مفهوم و ابعاد آن آورده شده است. حسن‌آبادی (۱۳۸۵، نقل در ایلخانی، ۱۳۸۸) در کتابی با عنوان *تاریخ شفاهی در ایران*، بیست و شش تعریف جامع از تاریخ شفاهی کرده و در نهایت، دسته‌بندی زیر را از ویژگی‌های بارز تاریخ شفاهی می‌شمرد:

۱. تاریخ شفاهی، علمی چندوجهی است.
۲. تاریخ شفاهی گفت‌وگوی آگاهانه درباره گذشته است.
۳. تاریخ شفاهی می‌تواند خاطرات شخصی و جمعی را دربرگیرد.
۴. تاریخ شفاهی به‌عنوان یک منبع تحقیقی مورد استفاده محققان قرار می‌گیرد.
۵. تاریخ شفاهی راهی برای درگیر کردن تمام افراد جامعه در ساختن تاریخ خودشان و درک انتقادی از گذشته است.
۶. سطح تاریخ شفاهی می‌تواند از کودکان، نوجوانان و جوانان تا افراد مسن را دربرگیرد.

در تعریفی کاربردی، تاریخ شفاهی روش و شیوه‌ای است که با استفاده از ابزاری چون ضبط صوت و دوربین فیلم‌برداری (صوت و تصویر)، خاطرات، مشاهدات و شنیده‌های عاملان (هدایتگران، مجریان و نقش‌آفرینان) و یا شاهدان و حاضران یک

صحنه، رویداد، واقعه و پدیده تاریخی را در مصاحبه‌ای خلاق و فعال ضبط و ثبت می‌کند. طرح‌های تاریخ شفاهی در سرتاسر جهان بر روی موضوعات بسیار متنوعی از قبیل «تاریخ شفاهی دانشگاه‌ها»، «بازماندگان جنگ‌ها (کهنه‌سربازان)»، «اقوام، پناهندگان و مهاجران»، «حوادث»، «بیماری‌ها»، «تاریخ محلی و منطقه‌ای» و موضوعات دیگر انجام می‌شود (کاظمی، ۱۳۹۴). تاریخ شفاهی مجموعه منظمی از اظهارات افراد زنده درباره تجربیات خودشان است. تاریخ شفاهی، افسانه‌های قومی، غیبت، شایعه یا ستون پنجم نیست و در واقع، شکل قدیمی انتقال شفاهیات را نمی‌توان به نام تاریخ شفاهی پذیرفت. مورخان شفاهی تلاش می‌کنند صحت و سقم یافته‌هایشان را مشخص و تحلیل کنند و در یک بافت تاریخی دقیق قرار دهند. آنان همچنین درباره نگهداری یافته‌هایشان برای استفاده پژوهشگران بعدی نگران هستند. در طرح‌های تاریخ شفاهی، راوی (در تاریخ شفاهی به مصاحبه‌شونده راوی نیز گفته می‌شود) واقعیت‌هایی را برای مصاحبه‌گر نقل می‌کند، مصاحبه‌گر خاطرات را ثبت می‌کند و یک سند تاریخی تولید و خلق می‌شود (ابوالحسنی، ۱۳۹۰).

در تعریفی دیگر، تاریخ شفاهی روشی است علمی از پژوهش‌های تاریخی مبتنی بر مصاحبه هدفمند و فعال، برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات تاریخی، براساس موضوع خاص که افراد در آن واقعه یا رویداد حضور داشته‌اند؛ چه تأثیرگذار و چه تأثیر گرفته از رویداد بوده باشند که در آن، به جای تمرکز بر داده‌های مکتوب به خاطرات و شنیده‌های افراد تأکید وجود دارد. همچنین این شیوه علمی پرکننده خلأ اسناد تاریخی می‌باشد، که نقش مکمل را ایفا می‌کند و به همین علت است که به عنوان یک رشته تلقی نمی‌شود و یک میان‌رشته‌ای به حساب می‌آید (فرشید، ۱۳۹۳) و همین میان‌رشته‌ای بودن یکی از وجوه تمایز تاریخ شفاهی معاصر به شمار می‌رود (بنمایور^۱ و دیگران، ۲۰۱۶).

همان‌طور که مشخص است، تعریف‌های گوناگونی از تاریخ شفاهی ارائه شده است که تفاوت‌های موجود در این تعاریف بیشتر ناشی از گستردگی قلمرو و حیطه عمل تاریخ شفاهی است تا اختلاف نظر کاربران آن (نورائی و ابوالحسنی، ۱۳۹۴). به بیان ساده‌تر، تاریخ شفاهی دارای معانی مختلفی است، از جمله «دانش درباره گذشته»

که به صورت شفاهی از نسلی به نسل دیگر منتقل می شود و «عمل ضبط، بایگانی و تجزیه و تحلیل اظهارات شاهدان عینی و داستان زندگی». با این وجود، مورخان شفاهی به توافق رسیده اند که تاریخ شفاهی ابزاری قدرتمند برای درگیر کردن مردم در کشف و ساخت تاریخ و ارزیابی انتقادی مردم از چگونگی خلق داستانها درباره گذشته است (لولین^۱ و دیگران، ۲۰۱۵).

البته باید به این نکته توجه نمود که تاریخ شفاهی تنها گزارش از وقایع اتفاق افتاده نیست؛ بلکه در خود تاریخی از آرزوها و امیدها را دربردارد: «تاریخ شفاهی نه تنها درباره اینکه مردم چه کردند سخن دارد؛ بلکه درباره اینکه آنان چه می خواستند بکنند، منشاء باورداشت های آنان برای اعمالشان چه بود و اکنون درباره اقدامات خود چه فکر می کنند نیز به ما خبر می دهد... آمال و آرزوهای گم شده و یا معکوس شده حرکت های اجتماعی، تنها در مصاحبه است که به عرصه های ثبت و نشر کشیده می شود» (نورائی، ۱۳۸۲). تاریخ شفاهی نگاه پژوهشی به خاطرات دارد؛ عده ای آن را «برگرفته از ادبیات شفاهی» می دانند (پوربزرگ وافی، ۱۳۸۶) و عده ای دیگر با نگاهی عمیق آن را «دیالوگ» در نظر می گیرند (کاموس، ۱۳۸۶).

تاریخ شفاهی می تواند به صورت های گوناگون و با کاربری های متنوع تهیه، تدوین و عرضه شود. یکی از متداول ترین شکل ها تحریر و پیرایش آن به صورت متن مکتوب است. شکل دوم عرضه آن به صورت نوارهای کاست و پخش آن ها در رسانه ها، به ویژه رادیو است که نسبت به روش نخست یا حالت مکتوب مزیت بیشتری دارد؛ زیرا بسیاری از احساسات، واکنش ها، لحن گفتار، مکث ها و مانند آن ها را بازتاب می دهد (ملائی توانی، ۱۳۸۹). رادیو رسانه ای مناسب برای انتقال دستاوردهای محققان تاریخ شفاهی است که امکانات هنری و ساختاری بدیعی در اختیار دارد و می تواند به انتشار سریع منابع تاریخ شفاهی به شکلی جذاب تر از شکل مکتوب آن اقدام کند؛ زیرا با تکیه بر ماهیت کلامی تاریخ شفاهی، این آثار هنگام شنیده شدن تأثیرگذارتر از زمان خوانده شدن مکتوب است. انتقال اطلاعات تاریخی به دست آمده از طریق مصاحبه های تاریخ شفاهی در رادیو به مخاطبان می تواند موجب تغییر نگرش آرشویی و اسنادی دانستن تاریخ شفاهی شود و آن را بیشتر به میان مردم بیاورد. تاریخ شفاهی که صداهایی برآمده از دل

تاریخ را ضبط می‌کند، در قالب رسانه‌های شنیداری زنده می‌شود. امروزه در کشورهای پیشرفته راه‌های ساده و کم‌هزینه برای انتشار صداهای واقعی روایتگران تاریخ، چون تولید پادکست و مستند رادیویی وجود دارد که مخاطبان آن‌ها بسیار بیشتر از خوانندگان کتاب‌های تاریخ شفاهی است (همراز و مقدم، ۱۳۹۴). شکل سوم و مهم‌تر، عرضه تاریخ شفاهی به صورت فیلم است که جذاب‌ترین، اثرگذارترین و موثرترین گونه تاریخ شفاهی است؛ زیرا علاوه بر صدا، تصویر تاریخ‌سازان و صاحبان خبر را به نمایش می‌گذارد و علاوه بر احساسات، نگاه‌ها، رفتارها، حالت‌ها، چشمت‌ها و چهره‌ها را هنگام سخن می‌نمایاند (ملائی توانی، ۱۳۸۹).

تاریخ شفاهی اکنون دهه هشتم زیست را تجربه می‌کند. هر ساله برای آن ده‌ها همایش و کارگاه آموزشی برگزار و صدها مقاله نوشته می‌شود. دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی بسیاری، بخش زیادی از پروژه‌های تحقیقی خود را به موضوعات مختلف تاریخ شفاهی تخصیص می‌دهند. گرایش به استفاده از این میان‌رشته‌ای در تحقیقات علوم انسانی رو به فزونی است. آرشیوهای دیجیتال تاریخ شفاهی از بالاترین رتبه مراجعه در فضای مجازی برخوردارند. بسیاری از کتاب‌های خاطرات، تاریخچه‌ها، یادمان‌ها و سرگذشت‌نامه‌ها به شیوه تاریخ شفاهی تهیه و تدوین می‌شوند. در تعدادی از دانشگاه‌های معتبر دنیا در مقطع کارشناسی ارشد یا رشته تاریخ شفاهی ایجاد شده یا برای آن چند واحد درسی در رشته تاریخ تخصیص داده‌اند. امروزه بعضی از گره‌های کور مطالعات اسنادی و تاریخی، مردم‌شناسی، روانشناسی و ... با تاریخ شفاهی باز می‌شود. این همه توفیق، بیشتر به سبب توجه دانشگاه‌ها، استادان و پژوهشگران است که عمر و دانش خود را صرف پویایی و بالندگی این میان‌رشته‌ای کرده‌اند (کاظمی، ۱۳۹۴)؛ به طوری که ماهیت بین‌رشته‌ای این حوزه باعث شده است تا محققان در حوزه‌های مختلف، مانند علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، روانشناسی و تاریخ از آن استفاده کنند؛ به ویژه منابع تاریخ محلی که اغلب از طریق تاریخ شفاهی گردآوری می‌شوند (حسن‌آبادی، ۱۳۹۰)؛ بنابراین، مورخان یگانه عاملان اجرای تاریخ شفاهی نیستند. معلمان نیز از تاریخ شفاهی به عنوان یکی از فنون تدریس در کلاس‌های درس خود بهره می‌برند. دست‌اندرکاران امور آموزشی، از تاریخ شفاهی به دلیل ماهیت نظام‌مندش به نیکی یاد می‌کنند و با راه‌اندازی طرح‌های تاریخ شفاهی سعی می‌کنند دانش‌آموزان را با جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند پیوند دهند. همچنین، متخصصان